

ПИТАННЯ ОСВОЄННЯ УКРАЇНСЬКИМИ КОЗАКАМИ ПРИАЗОВ'Я (XVI–XVIII СТ.) У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ¹

Сергій ГУБСЬКИЙ

orcid.org/0000-0003-0203-651X

молодший науковий співробітник

НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка

email: Serhii.Hubskyi@knu.ua

Анотація. Висвітлено питання освоєння козаками та іншими соціальними прошарками українського суспільства Приазов'я (XVI–XVIII ст.) у сучасній українській історіографії, яка переконливо доводить проукраїнський характер Південного Сходу нашої країни і спростовує імперсько-шовіністичний наратив «Новоросії», що активно відтворюється російською пропагандою у XXI ст.

Ключові слова: Україна, Приазов'я, освоєння, Запорозька Січ, козаки, українська історіографія.

Постановка проблеми. Російська анексія українського Криму у лютому–березні 2014 р., розв'язана згодом путінстами війна на Донбасі та захоплення ними частини української території, створення Росією квазідержавних маріонеткових утворень – «Донецької Народної Республіки» («ДНР») і «Луганської Народної Республіки» («ЛНР») та повномасштабна агресія Російської Федерації проти України з 24 лютого 2022 р. з метою ліквідації української державності та винищення українців як окремого етносу призвели до тектонічних зрушень у суспільній свідомості українців, зокрема сприйнятті свого минулого.

Українці значно активніше почали цікавитись історією України, її державотворчими традиціями, формуванням етнічних меж та державних кордонів, військовим та економічно-господарським освоєнням земель, де селились

українці, соціальними та духовно-культурними перетвореннями в цих регіонах.

Це дуже важливо у зв'язку з тим, що путінська Росія у своєму прагненні знищити українську державність та окремішність українців як народу поширює пропагандистські міфи та фальсифікації історії України, зокрема, бажаючи легітимізувати свої територіальні претензії, знову повернулася до вигаданої концепції про «Новоросію» – південно-східні території сучасної України, які начебто у XVI–XVIII ст. були заселені та освоєні росіянами, а українці до цього не мали жодного стосунку, і ці землі відійшли до України як подарунок від більшовиків загалом і їхнього вождя В. Леніна зокрема.

Як відомо, міфи – це зброя, а історія – поле битви. Тому українським історикам конче необхідно на основі матеріальних

¹ Стаття написана в межах виконання фундаментальної НДР «Викриття російських фальсифікацій і міфів історії України як складова гуманітарної безпеки держави» (№ держреєстрації 0125U002252).

і нематеріальних джерел аргументовано спростовувати безпідставність російських зазіхань на Південну і Східну Україну («Новоросію», український Донбас, Маріупольщину, Слобідську Україну) та інші території.

У контексті зазначеного вище **метою** статті у світлі нових підходів і сучасних вимог є об'єктивно з наукової точки зору проаналізувати праці вітчизняних істориків другої половини ХХ – початку ХХІ ст., присвячені освоєнню українськими козаками та іншими станами суспільства земель Приазов'я (ХVI–ХVIII ст.), які спростовують наративи сучасної російської пропаганди про першість росіян у військовому та господарсько-культурному облаштуванні цих теренів у зазначений період.

Виклад основного матеріалу. Сучасні українські дослідники вже опрацювали широкий спектр питань, пов'язаних з процесами освоєння Приазов'я у ХVI–ХVIII ст. козацьким населенням та іншими соціальними групами української людності. Накопичений корпус історіографічних і джерельних студій переконливо засвідчує провідну роль українців на ранніх етапах заселення цього регіону. У наукових працях В. Пірка [11–20], В. Брехуненка [2–4], Р. Саєнко [21], І. Саєнка [22], П. Лавріва [7; 8], А. Бойка [1], Г. Ковальчука [6], З. Ямкової [25], Ю. Мицика [9], І. Синяка [23], С. Шамралюк [24] та інших дослідників простежено динаміку козацьких промислів, сторожової служби, колонізаційних рухів із центральноукраїнських земель, а також взаємодію місцевого населення з кочовими спільнотами. Сукупність цих наукових напрацювань дає змогу аргументовано спростувати поширені російською пропагандою міфи про нібито

«споконвічно російський» характер Південно-Східної України та підкреслити історичну тяглість української присутності в Приазов'ї.

Фундаментальними для розуміння цього періоду, зокрема процесу заселення Південної України в ХVI–ХVIII ст., Донеччини та Приазов'я, є праці В. Пірка (1935–2012) [11–20]. Вчений не лише аналізував уже існуючі дані, а, працюючи з архівними джерелами, вводив у науковий обіг раніше маловідомі документи, що дало змогу заповнити значні прогалини в історіографії «Дикого поля» – історичної назви малозаселених або взагалі безлюдних степів Північного Причорномор'я та Приазов'я, що існували між середньовічною Європою, Кримським ханством і Московським царством у ХVI–ХVIII ст. В освоєнні та захисті цих територій ключову роль відіграли українські козаки. Вони проникали у ці степи для промислів, будували укріплення – «городки» та «січі», давали відсіч нападникам, насамперед кримським та ногайським татарам. Після освоєння цих земель селянами, що тікали від соціального гніту, та козаками, особливо з підкоренням степу аж до Чорного моря, цей термін у ХVIII ст. вийшов з ужитку.

Аналізуючи архівний матеріал, В. Пірко запропонував створити уніфіковані підходи до встановлення часу заснування населених пунктів всієї Південно-Східної України, в т. ч. і Донеччини, «врахувавши не тільки регіональні особливості, але й досвід як вітчизняних, так і зарубіжних спеціалістів, зокрема поширену практику встановлення віку населеного пункту з перших достовірних даних про постійне проживання населення на цій території, не

приймаючи до уваги змін в його назві та статусі» [10].

Історик згрупував поселення Донеччини та Приазов'я за часом їх виникнення та функціональним призначенням. Враховуючи цю структуру, він виділяє два типи поселень зазначеного регіону: 1) населені пункти, що розбудувались на базі козацьких зимівників, слобод та оборонних споруд; 2) населені пункти, що виникли на базі споруд військового призначення та були побудовані за наказами московського уряду під час колонізації краю у XVII–XVIII ст. Вчений зазначає, що, за свідченням джерел, місцеве постійне населення вже з'являється на початку XVI ст. і основна роль в його формуванні на першому етапі (XVI – перша половина XVII ст.) належала українському і частково донському козацтву. Більшість сторожової і станичної служби Московської держави у цьому регіоні у XVI ст. становили українські козаки [12, с. 96–99].

У своїх наукових роботах В. Пірко досліджував не лише військову проблематику і хронологічні та господарські аспекти освоєння території, а й історію добування солі на Донеччині. Розвиток соляних промислів у регіоні у XVII–XVIII ст. відіграв вирішальну роль у забезпеченні Лівобережної, Слобідської і частково Правобережної України цим продуктом, що мало величезне значення для забезпечення життєдіяльності населення українських земель. Значну увагу у дослідженні приділено участі солеварів і місцевого населення у козацьких повстаннях проти царського самодержавства у другій половині XVII – на початку XVIII ст. [17].

Турецько-татарські завоювання наприкінці XV – на початку XVI ст.

у Причорномор'ї, походи кримських та ногайських татар за людьми (ясиром) в Україну призвели до витіснення з північної частини степової зони розміщених там гарнізонів Великого князівства Литовського (ВКЛ) та руйнування замків, де перебували литовські вояки, що, в свою чергу, породило нове запустіння цих територій, в т. ч. і Приазов'я.

Тільки з виникненням українського козацтва і побудовою Запорозької Січі як укріпленого осередку й військово-адміністративного центру Війська Запорозького Низового, що існував орієнтовно з середини XVI ст. до початку червня 1775 р. за порогами Дніпра, стало можливим подальше заселення Приазов'я. Ключову роль у цих складних процесах, зумовлених геополітичними, соціальними та економічними факторами, відіграло українське козацтво, яке стало основною рушійною силою освоєння та захисту цих земель від нападів орд Кримського ханства та військ Османської імперії, що зробило можливим подальше господарське освоєння регіону та збільшення кількості осілого населення.

Територія Призов'я не була безлюдною навіть в часи панування тут татар і турків. В. Пірко зазначає, що через Північне Приазов'я в межі України й Московської держави з Криму вела Муравська дорога (т. зв. «сакма») з її Ізюмським і Кальміуським відгалуженнями, що значною мірою сприяло зосередженню та діям вже на початку XVI ст. у Подонців'ї козацьких загонів [15, с. 70–78]. Як повідомляв у Москву у 1546 р. путивльський воєвода Троєкуров, «нині ... на Полі (Дикому полі. – С. Г.) козаків багато: і черкасців, і киян,

і твоїх государевих; вийшли... на поле із усіх окраїн» [15, с. 70–78].

Отже, на думку вченого, запорозькі козаки відіграли вирішальну роль в заселенні Північного Приазов'я у XVI – першій половині XVII ст., свідченням чого були пікети, розкидані в багатьох місцях, особливо на шляхах просування запорожців на Дон, а донських козаків – на Запорозжя, які з часом стали зимівниками – укріпленими хуторами, що фактично були розкидані по всій території сучасної Донеччини [18, с. 11].

Науковець також зауважує, що «в гирлі річки Кальміус запорожцями на рубежі XVI–XVII ст. була побудована невелика фортеця Домаха, яка слугувала для захисту рибних промислів на узбережжі Азовського моря і водного шляху по Самарі-Вовчій і Кальміусу в Чорне море» [18, с. 11].

Той факт, що запорозькі козаки дійсно з'явилися на берегах Азовського моря ще в XVI ст., підтверджує і сучасна дослідниця Р. Саєнко, наводячи дані археологічних знахідок, зокрема залишків деяких козацьких зимівників з речами рибалок-запорожців, які були знайдені біля Кальміусу в 1931 р. під час будівництва металургійного заводу «Азовсталь» [21, с. 6].

Дослідник П. Лаврів звертає увагу, що Домаха (в інших джерелах – Адомаха) з'явилась близько 1500 р. [7, с. 58]. Щодо назви фортеці, за його інформацією, є декілька версій. Там могла бути балка, у якій утворилося озеро, назване на честь козачки Домки. Також цю назву фортеці могли надати рибалки, козаки і селяни, які будували в захищених від вітрів ярах і байраках землянки – «домахи». Козацькі шаблі, виготовлені з дамаської сталі, мали назву «домаха», що теж може

свідчити на користь походження назви фортеці [7, с. 58–59].

В іншій колективній праці сучасних українських науковців, присвяченій історії Донеччини і Приазов'я, зазначається, що фортеця Домаха виникла на місці венеціансько-генуезького поселення, що існувало раніше, було зруйноване і мало назву «Адомаха» [5, с. 91–92].

За твердженням Р. Саєнко, річка Кальміус для запорозьких козаків мала не тільки господарське, а й стратегічне значення. В кінці XVI – першій половині XVII ст., зазначає дослідниця, запорожцями (іноді разом із донськими козаками) було здійснено цілий ряд морських походів проти Кримського ханства і Османської імперії. Щоб оминати фортецю Кизикермен, яку турки збудували на Дніпрі, перегородивши річку ланцюгом, козаки використовували довший, але більш безпечний шлях. Вони «піднімалися по Дніпру до гирла Самари, входили в Самару, звідти в р. Вовчу; від Вовчої до р. Кальміус (25 км), іноді до р. Міус (близько 60 км) вони тягли «чайки» (так називались запорозькі човни) волоком або перевозили їх на возах, потім по річках досягали Азовського моря і через Керченську протоку виходили в Чорне море» [21, с. 6].

Р. Саєнко звертає увагу, що значне місце в господарських заняттях запорожців займало мисливство. В степах Приазов'я водилось багато звірів і птахів, водойми кишіли рибою. Заготовляючи в значних кількостях м'ясо, хутро та шкіри, козаки потім їх продавали торговцям [21, с. 6].

Проте господарська діяльність запорожців у Приазов'ї мала великі ризики. Протягом XVI–XVIII ст. тут зберігалася складна політична ситуація, що значно

обмежувало заселення краю запорозькими козаками й представниками інших станів суспільства. Це можна підтвердити й міжнародними угодами, укладеними в цей час між Московським царством (Російською імперією) та Османською імперією, наголошує дослідниця [21, с. 6]. Зокрема, трактатом 1700 р. передбачалось, що «на узбережжі Азовського моря від Перекопу до гирла Міуса не повинно бути ні поселень, ні укріплень («землям быть праздными»). Від верхів'їв рік Кінські води (Конка) і Берда до гирла Міуса і до берега Азовського моря створювався «бар'єр», нижче якого запорозьким козакам заборонялось «переходить на морські коси, лимани і озера для риболовлі», що означало недопуск запорожців до Азовського моря» [21, с. 6–7]. За словами науковиці, згідно з Прутським миром 1711 р. запорозьким козакам дозволялось від річки Самари до Азовського моря (на кримській стороні) займатись мисливством і рибальством, але не дозволялось створювати постійних поселень. А вже Белградським мирним договором 1739 р. і додатковими документами 1740 р. і 1742 р. передбачалось повернення до положень трактату 1700 р., констатує Р. Саєнко [21, с. 7]. Вона наголошує, що протягом досить тривалого часу значну загрозу для запорожців становили кримські татари та ногайці, які кочували в Північному Приазов'ї зі своїми стадами і не визнавали ніяких кордонів. Вони часто нападали на запорозьких рибалок і мисливців, відбирали у них здобич, захоплювали промислове спорядження. Іноді козаків вбивали, брали в полон та продавали в рабство [21, с. 7]. Однак небезпеки, підкреслює дослідниця, не лякали мужніх та відважних запорожців:

«Іноді, сплавивши ліс до гирла Кальміусу (або Берди), козаки будували тут човни – «дуби» і відправлялись потім на протилежний, кубанський берег, де все літо займались рибальством та мисливством» [21, с. 7].

За даними П. Лавріва, запорозькі поселення в гирлі Кальміусу вперше згадано в універсалі Богдана Хмельницького від 15 січня 1655 р. [7, с. 59]. Дослідник зазначає, що на початку XVII ст. січовики також жили в зимівниках вздовж річки Бахмутки, а деякі з них були на московській службі й охороняли кордони царської держави на лівому березі Лугані в теперішньому Кам'янобрідському районі м. Луганська й у селищі Вергунці (нині входить в межі Луганська). Він констатує, що «українські селяни й козаки із Середньої Наддніпрянщини та Чернігово-Сіверської землі заселили також пониззя Дону, а запорожці в 1569 р. заклали «городок» Черкасськ (теперішня станиця Старочеркасськ) у Ростовській області» [7, с. 59].

Виникнення паланок як адміністративно-територіальних одиниць Війська Запорозького Низового в Південно-Східній Україні досліджують сучасні науковці В. Пірко [13; 14; 15, с. 70–78], З. Ямкова [25, с. 41–55], Ю. Мицик [9, с. 44–45], І. Синяк [23, с. 227–256]. Кальміуська паланка становила східну околицю запорозьких земель. Проте і досі в українській історіографії немає єдиної думки щодо часу її виникнення, території, що входила до її складу, та ходу освоєння цих земель.

Дослідники зазначають, що територія Кальміуської паланки, яка становила східну околицю запорозьких земель, була плацдармом для подальшої колонізації східних земель Війська Запорозького

Низового. Це стало особливо помітним у середині та другій половині XVII ст. після козацько-селянських повстань та національно-визвольної війни під керівництвом Б. Хмельницького (1648–1654). У районах бойових дій багато людей загинуло, було знищено чимало населених пунктів та розорено господарську інфраструктуру. Значна частина вцілілого населення переселяється на Схід. Як зазначає В. Пірко, в цей час освоєння Середнього Подінців'я значно активізувалося [14, с. 45]. На заселеній території межиріччя Сіверського Дінця й Дону «утворюються Охтирський, Харківський, Сумський, Острогозький, а з 1685 р. – Ізюмський слобідські козацькі полки. До останнього відійшли засновані у другій половині XVII ст. у межиріччях Тору й Дінця міста Маяки, Соляне (Тор), Городок (Райгород), а з 1704 р. і Бахмут. Всі ці містечка стали сотенними центрами Ізюмського полку» [14, с. 45].

Взаємини українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. досліджує історик В. Брехуненко [3; 4]. У своїх працях він з'ясовує роль українських козаків у генезі донської козащини, сутність, перебіг стосунків українського та донського козацтва, вплив утвореної вісі Дніпро–Дон на становище українських козаків, міжнародні відносини на цивілізаційному перехресті між Сходом і Заходом. У взаєминах запорожців із Доном з початку XVII ст. до середини XVIII ст. науковець виділяє два періоди. Перший (до 1642 р.) – період доволі дружніх зв'язків із притаманними для нього спільними бойовими діями проти кримських татар, ногайців та османів, діяльною участю запорожців і донців в подіях московської Смути початку XVII ст., активними міграційними процесами між

Січчю та Доном, бажанням учасників козацько-селянських повстань в Україні залучити запорожців, які проживали на Дону, і частково донців до участі у цих повстаннях, наявністю нечисленних, локальних, не зачіпаючих інтереси всього Війська Запорозького Низового і Війська Донського, збройних сутичок; другий (1642–1654) – період гострих конфліктів, викликаних різною реакцією з боку запорожців і донців на суттєву зміну військово-політичної ситуації в регіоні, зокрема на союз гетьмана Б. Хмельницького з кримським ханом проти Речі Посполитої. Цей період характеризується ослабленням, а пізніше і повним припиненням спільних військових операцій, регулярними рейдами запорожців на донські станиці (1643–1646), гострими протиріччями в 1648–1654 рр., які чотири рази мало не привели до спільного запорозько-кримського військового походу на Дон [3, с. 7–8].

У XVIII ст. східні кордони Кальміуської паланки зазнали великих змін. За словами В. Пірка, вони були наслідком не лише розширення створеного у 1708 р. Бахмутського повіту Азовської губернії після ліквідації Воронежської, а й подальшим розселенням у Приазов'ї підтримуваних царським урядом донських козаків, особливо після російсько-турецької війни 1735–1739 рр. [16, с. 10]. Як зазначає науковець, це призвело «до частих сутичок між ними (донськими козаками. – С. Г.) й запорожцями, зокрема, за узбережжя Азовського моря на схід від Кальміусу аж до Кубані, де в другій половині 30-х – першій половині 40-х рр. (XVIII ст. – С. Г.) знаходилася Єланецька паланка Війська Запорозького» [16, с. 10].

Для врегулювання цих суперечностей

під час царювання Єлизавети Петрівни урядом у 1743 р. було створено спеціальну комісію, на яку покладено обов'язки детально вивчити аргументи сторін і провести розмежування земель обох козацьких військ [16, с. 10].

Як зауважують В. Пірко та Р. Саєнко, після трирічної роботи цієї комісії сенатським указом 1746 р. кордон між запорожцями і донцями встановлювався по р. Кальміус та її лівій притоці Грузькій, внаслідок чого території Єланецької паланки запорожців опинилися у складі Війська Донського [16, с. 10; 21, с. 7]. Українські науковці наголошують, що з боку царату утиски на Військо Запорозьке лише посилювались. «У 1751 р. всі запорозькі вольності на південь від Синюхи та Висі на 20 верст, простягаючись від Буга до Дніпра, разом з гирлом річки Омеляниха, були віддані втікачам з Сербії, що прийшли в Україну під проводом полковника Хорвата. 1753 р. від запорозьких вольностей було відмежовано землі від гирла Чорного Ташлика до гирла річки Самоткані по Дніпру. Одмежовані від запорожців землі було названо Ново-Сербією» [22, с. 28]. Як констатує І. Саєнко, в 1753 р. царський уряд відібрав від Війська Запорозького землі по річках Торець, Бахмутка, Лугань і від Дінця та до Савур-Могили й віддав ці території втікачам із різних слов'янських земель під назвою Слов'яно-Сербії [22, с. 28]. Продовжувались і сутички з донцями. В. Пірко та І. Саєнко зауважують, що найбільше їх зафіксовано на початку 40-х років, за часів кальміуського полковника Василя Кишенського (1743–1745). Полковнику Петру Велегурі (1772–1774) донців довелося витіснити із кіс Азовського моря силою зброї [16, с. 10–11; 22, с. 28]. У першій половині 70-х років,

зауважує І. Синяк, запорожці знову намагалися розширити межі Кальміуської паланки на схід від гирла Кальміусу, що в свою чергу викликало погрозу донців зігнати запорожців з територій поблизу Семенівської фортеці та з кіс Семенівської і Кривої [23, с. 231].

Після передачі Єланецької паланки у 1746 р. Війську Донському крайньою на сході запорозьких земель стала Кальміуська, а з 1770 р., як зауважують А. Бойко та В. Пірко, до неї приєдналася ще й Барвінківська паланка, або Барвінківська стінка, створена полковником Гараджею у 1770 р., яка на сході та північному сході межувала з Бахмутською провінцією та Слобідсько-Українською губернією і стала бар'єром для недопуску на землі Січі поміщиків із цих територіально-адміністративних одиниць [1, с. 13; 16, с. 12–13].

Як зазначає В. Пірко, останній напад кримських татар на Новоросійську губернію та землі Війська Запорозького стався у грудні 1768 р. – січні 1769 р. [19, с. 19–20]. Під час цього нападу, констатує Р. Саєнко, татари ввірвалися на територію Кальміуської паланки та «зруйнували всі зимівники і сторожове укріплення Кальміус. В нерівній боротьбі з ворогом загинув весь загін запорозьких козаків на чолі з полковником» [21, с. 9].

Ці події, зауважують В. Пірко та Р. Саєнко, призвели до прийняття російським урядом рішень, спрямованих на зміцнення південних кордонів імперії. Історики підкреслюють, що вже в лютому 1770 р. було затверджено план спорудження так званої Дніпровської лінії – від Азовського моря вздовж Берди та Конки до Дніпра. Передбачалось зведення семи фортець – Петровської, Захар'ївської, Олексіївської,

Кирилівської, Григор'ївської, Микитинської та Олександрівської, а також суцільного земляного валу і трьох ротних фортець між витоками Конки й Берди [19, с. 19–20; 21, с. 9]. Таким чином, значна частина земель Війська Запорозького, в т. ч. і Кальміуської паланки, опинилась всередині російських володінь. Господарське життя після татарських набігів знову почало відроджуватись [21, с. 9].

За даними Ю. Мицика, на час ліквідації Запорозької Січі (червень 1775 р.) на території Кальміуської паланки налічувався 61 зимівник, де проживали 674 козаки (дані на 1762 р.) [9, с. 44–45].

Дослідник І. Саєнко зазначає, що найбільш відомими населеними пунктами Кальміуської паланки, крім адміністративного центру, були села Ясинувате (нині селище Ясинівка Донецької області) та Макарове (сучасне село Макарів Яр Сорокинського району Луганської області) [22, с. 18].

В. Пірко акцентує увагу, що, як і в попередні періоди, найбільший приріст населення Нової Січі, в т. ч. і Кальміуської паланки, в 60–70-х роках XVIII ст. припадав на вихідців із Правобережної України, хоча в цей час сюди значно зріс потік переселенців із Лівобережної і Слобідської України [19, с. 20].

Масова колонізація Півдня та Сходу України, в т. ч. і Приазов'я, розпочалася лише після підписання Кючук-Кайнарджійського мирного договору 10 (21) липня 1774 р. між Російською та Османською імперіями, що завершило війну 1768–1774 рр. Відтак вся територія Війська Запорозького Низового, в т. ч. і Приазовський регіон, офіційно ввійшла до складу Російської імперії, а з ліквідацією Запорозької Січі перестала існувати і

Кальміуська паланка. У другій половині 70-х – 80-х роках XVIII ст. російським урядом масово роздаються запорозькі землі російським поміщикам, військовим старшого та середнього офіцерського складу з числа росіян, сербів та інших балканців, а також донським козакам, зауважує І. Саєнко [22, с. 29–33], а В. Пірко зазначає, що царат у цей час починає переселяти сюди селян із центральних губерній Росії [19, с. 20]. За його підрахунками, в 1776–1784 рр. було роздано 2692989 десятин землі, а найбільше їх припало на Херсонський (844130,5), Катеринославський (610227,5) і Новомосковський (581986) повіти, в яких поселено відповідно – 4187, 10391 і 13911 осіб [19, с. 22]. Поміщики, за словами В. Пірка, для залюднення розданих їм земель зманювали до своїх слобід козаків-зимівчан. Частина з них, не бажаючи зриватися з насаджених місць, погоджувалась тут залишатися [19, с. 22].

Вчений наголошує, що протягом 1776–1782 рр. у Південно-Східній, або Степовій, Україні було засновано 569 поселень, в т. ч. 488 на землях колишнього Війська Запорозького, куди входила і значна частина Приазов'я, а всього у створеному на базі Азовської і Новоросійської губерній Катеринославському намісництві на початку 1784 р. налічувалось 2209 поселень, у т. ч. 18 міст, 27 містечок і 2164 сільських, з яких 1738 належали приватним власникам [19, с. 22]. У цих поселеннях, підкреслює В. Пірко, проживало 708190 осіб, серед них українці складали 73,77% (козаки і їхні підпомічники становили доволі значний відсоток, хоча найбільшим прошарком були державні та поміщицькі селяни), росіяни – 12,23%, молдавани і волохи – 6,22%, греки – 3,47%, вірмени – 2,62%, а

всі інші – 1,69% від загальної кількості населення [19, с. 22], що переконливо свідчить про український характер всієї Південно-Східної України, куди належав і Приазовський регіон.

Висновки. Отже, у наукових працях українських істориків другої половини XX – початку XXI ст. досить докладно висвітлені ключові аспекти заселення та господарсько-військового освоєння Приазов'я у XVI–XVIII ст. українськими козаками та іншими соціальними групами українського суспільства. Дослідження, проведені А. Бойком, В. Бrehуненком, Г. Ковальчуком, П. Лаврівим, Ю. Мициком, В. Пірком, Р. Саєнко, І. Саєнком, І. Синяком, С. Шамралюк, З. Ямковою та іншими науковцями, дали змогу детально відтворити динаміку процесів заселення і колонізаційних рухів із територій Центральної України. Завдяки цим роботам вдалося простежити розвиток сторожової служби, різноманітних промислів, рибальства й солеваріння; показати визначальну роль козацтва в захисті регіону, розбудові зимівників, укріплень та перших фортифікаційних споруд. Крім того, до наукового обігу введено значний масив джерел, зокрема архівні документи, які підтверджують тривалу українську присутність у Приазов'ї ще з початку XVI ст. Також аргументовано спростовано російські імперські міфи про нібито «споконвічну російськість» цих територій.

Попри значний обсяг проведених розвідок деякі аспекти все ще залишаються недостатньо розкритими. Зокрема, це стосується детальної реконструкції мережі козацьких зимівників, промислових центрів і дрібних укріплень у Приазов'ї. Важливо також глибше висвітлити соціально-демографічні

характеристики регіонального населення, як-от міграційні процеси, етнічну структуру та взаємодію зі степовими народами. Актуальними залишаються питання економічного функціонування місцевих промислів, їхнє включення до ширшого економічного простору українських земель. Крім того, потребує вивчення вплив міжнародних договорів між Московським царством, Російською та Османською імперіями на процеси заселення території Приазов'я.

Питання, що залишаються майже недослідженими, включають кілька ключових напрямів: комплексна міждисциплінарна реконструкція заселення регіону із застосуванням GIS-картографії, археологічних даних та палеодемографічного аналізу; уточнення хронології виникнення і функціонування Кальміуської паланки разом із визначенням її точних меж і структури адміністративних центрів; вивчення ролі локальних некозацьких груп, таких як солевари, промисловці й селяни-втікачі, у формуванні ранньої поселенської мережі Приазов'я; перевірка поширених локальних традицій і топонімів, зокрема версій походження назви фортеці Домаха/Адомаха.

Таким чином, історіографія проблеми вже сформувала міцне наукове підґрунтя, яке дає можливість аргументовано спростовувати російські пропагандистські міфи про «Новоросію» та «російські першооснови» освоєння Південно-Східної України. Водночас збереження суспільного запиту на відновлення історичної справедливості та поглиблення знань про українську присутність у степовому прикордонні зумовлює потребу в подальших системних дослідженнях. Особливо перспективними

є ті, що поєднують історичну науку, археологію, картографію, антропологію та цифрові методи реконструкції історичного простору. Саме такий підхід сприятиме формуванню повнішої і науково обґрунтованої картини заселення та освоєння Приазов'я українцями у XVI–XVIII ст. і стане надійною основою для протидії сучасним російським фальсифікаціям.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко, А. В. *Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття*. Запоріжжя, 1995. 56 с.
2. Брехуненко, В., Бойко, П. *Гарбуз для «Новоросії». Вирок московських документів XVII–XIX ст.* Київ, 2025. 208 с.
3. Брехуненко, В. А. *Источники о связях Запорожского и Донского казачества в первой половине XVII века*: автореф. диссертации на соискание ученой степени канд. ист. наук: 07.00.02; 07.00.09 / Днепропетровский государственный университет. Днепропетровск, 1990. 16 с.
4. Брехуненко, В. *Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст.* Київ; Запоріжжя, 1999. 336 с.
5. *История родного края* / авт. кол.: В. А. Колесник, В. А. Пирко, С. М. Нестерцова, Е. В. Щербинина; Донецкий государственный университет, Донецкий областной институт последипломного образования. Донецк, 1998. Ч. 1. 319 с.
6. Ковальчук, Г. П. Освоение запорожскими казаками степных просторов Донетчины. *Летопись Донбасса*: краеведческий сборник. Донецк, 1995. Вып. 3. С. 13–17.
7. Лаврів, П. І. *Історія Південно-Східної України*. Київ, 1996. 208 с.
8. Лаврів, П. І. Дике поле: правда і міфи. *Літопис землі Донецької. Донбас*. 1992. № 9–10. С. 176–236.
9. Мицик, Ю. А. Кальміуська паланка. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ, 2007. Т. 4: Ка-Ком. С. 44–45.
10. Пірко, В. О. До питання про методiku вивчення часу заснування поселень Степової України. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*: збірник статей. Київ; Донецьк, 2001. Вип. 18. С. 108–113.
11. Пірко, В. О. До питання про час заснування м. Маріуполя (історіографія і джерела). *Україна – Греція*: збірник наук. праць Міжнародної науково-практичної конференції (м. Маріуполь, 27–29 травня 1999 р.) / МОН України, Маріупольський гуманітарний інститут, Донецький державний університет, Інститут історії України НАН України та інші. Маріуполь, 1999. Т. I. Ч.1. С. 253–255.
12. Пірко, В. О. *Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст.: короткий історичний нарис і уривки з джерел*: монографія / МОН України, Донецький національний університет, Донецьке відділення Наукового товариства імені Шевченка, Український культурологічний центр. Донецьк, 2003. 180 с.: табл.
13. Пірко, В. О. *Заселення і господарське освоєння степової України в XVI–XVIII століттях*: монографія / Донецький національний університет, Донецьке відділення Наукового товариства імені Шевченка, Український культурологічний центр. Донецьк, 2004. 210 с.
14. Пірко, В. *Заселення Степової України в XVI–XVIII ст.* Донецьк, 1998. 124 с.
15. Пірко, В. Кальміуська паланка. *Наукові записки*. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Київ, 2001. Т. 6. С. 70–78.
16. Пірко В. О. Козацтво на Донеччині в XVI–XVIII ст. *Роль козацтва в історії Донецького регіону*: збірник статей / Управління освіти і науки Донецької облдержадміністрації, Донецький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти. Донецьк, 2006. С. 5–13.
17. Пірко, В. О., Литвиновська, М. В. *Соляні промисли Донеччини в XVII–XVIII ст.: історико-економічний нарис і уривки з джерел* / Донецький національний університет, Донецьке відділення Наукового товариства

ім. Шевченка, Український культурологічний центр, Донецьк, 2005. 136 с.

18. Пирко, В. А. Население Донетчины в XVI–XVIII вв. *Летопись Донбасса*: краеведческий сборник. 1992. Вып. 1. С. 10–19.

19. Пірко, В. О. *Освоєння Півдня України в XVI–XVIII століттях*: автореф. дисертації на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: 07.00.06 / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 1996. 35 с.

20. Пирко, В. А. *Северное Приазовье в XVII–XVIII вв.* Киев, 1988. 136 с.

21. Саенко, Р. И. *Из истории образования города Мариуполя*. 2 изд., доп. Мариуполь, 2002. 33 с.

22. Саенко, І. *Минуле українського козацтва на Луганщині. Історичні нариси*. Ново-айдар, 1997. 48 с.

23. Синяк, І. Поселення Кальміуської паланки в генезі сучасних населених пунктів. *Нариси з історії освоєння Південної України XV–XVIII ст.*: колективна монографія / авт. кол.: П. Бойко, В. Брехуненко, Т. Гончарук та ін.; за ред. О. Репана; Український інститут національної пам'яті. Київ, 2020. С. 227–255.

24. Шамралюк, С. Історичне значення козацтва в освоєнні земель Дикого поля і становленні Донецького краю. *Роль козацтва в історії Донецького регіону*: збірник статей / Управління освіти і науки Донецької облдержадміністрації, Донецький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти. Донецьк, 2006. С. 99–108.

25. Ямкова, З. І. Кальміуська паланка українського козацтва: минуле і сучасне. *Вісник Східноукраїнського державного університету. Історичні науки*. 2001. № 10 (44). С. 41–55.

REFERENCES

1. Boiko, A. (1995). *Zaporizhzhia Winter Quarters in the Last Quarter of the 18th Century*. Zaporizhzhia, 56 p. [in Ukr.]

2. Brekhunenko, V., Boiko, P. (2025). *Pumpkin for "Novorossia". The Verdict of*

Moscow Documents of the 17th–19th Centuries. Kyiv, 208 p. [in Ukr.]

3. Brekhunenko, V. (1990). *Sources on the Relations between the Zaporizhzhia and Don Cossacks in the First Half of the 17th Century*. [A thesis for Candidate of Sciences degree in History, specialty 07.00.02; 07.00.09]. Dnipropetrovsk, 16 p. [in Rus.]

4. Brekhunenko, V. (1999). *Relations between the Ukrainian Cossacks and the Don in the 16th – Mid-17th Centuries*. Kyiv; Zaporizhia, 336 p. [in Ukr.]

5. Kolesnyk, V., Pyrko, V., Nestertsova, E., et al. (1998). *History of the Native Land*. Donetsk State University, Donetsk Regional Institute of Postgraduate Education. Donetsk, Part 1. 319 p. [in Rus.]

6. Kovalchuk, H. (1995). The Zaporizhzhia Cossacks' Conquest of the Steppes of Donetsk Region. *Chronicle of Donbas: Local History Collection*. Donetsk, Issue 3. pp. 13–17. [in Rus.]

7. Lavriv, P. (1996). *History of South-Eastern Ukraine*. Kyiv, 208 p. [in Ukr.]

8. Lavriv, P. (1992). The Wild Field: Truth and Myths. *Chronicle of the Donetsk Region. Donbas*. 1992. No. 9–10. pp. 176–236. [in Ukr.]

9. Mytsyk, Yu. (2007). Kalmiuska Palanka. *Encyclopaedia of the History of Ukraine*: in 10 Volumes. Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, Vol. 4: Ka-Kom. pp. 44–45. [in Ukr.]

10. Pirko, V. (2001). On the Methodology of Studying the Time of the Founding of Settlements in Steppe Ukraine. *History of Ukraine: Little-Known Names, Events, Facts: Collection of Articles*. Kyiv; Donetsk, Issue 18, pp. 108–113. [in Ukr.]

11. Pirko, V. (1999). On the Question of the Founding of Mariupol (Historiography and Sources). *Ukraine – Greece: Collection of Scientific Works of the International Scientific and Practical Conference (Mariupol, 27–29 May 1999)*. MES of Ukraine, Mariupol Humanitarian Institute, Donetsk State University, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, and others. Mariupol, Vol. I, Part 1. pp. 253–255. [in Ukr.]

12. Pirko, V. (2003). *Settlement of Donetsk Region in the 16th–18th Centuries: Brief Historical Overview and Excerpts from Sources: A Monograph*. Ministry of Education and Science of Ukraine, Donetsk National University, Donetsk Branch of the Shevchenko Scientific Society, Ukrainian Cultural Studies Centre. Donetsk, 180 p. [in Ukr.]
13. Pirko, V. (2004). *Settlement and Economic Development of Steppe Ukraine in the 16th–18th Centuries: A Monograph*. Donetsk National University, Donetsk Branch of the Shevchenko Scientific Society, Ukrainian Cultural Studies Centre. Donetsk, 210 p. [in Ukr.]
14. Pirko, V. (1998). *Settlement of Steppe Ukraine in the 16th–18th Centuries*. Donetsk, 124 p. [in Ukr.]
15. Pirko, V. (2001). Kalmius Palanka. *Scientific Notes*. Collection of Works by Young Scientists and Postgraduate Students. Kyiv, Vol. 6, pp. 70–78. [in Ukr.]
16. Pirko, V. (2006). Cossacks in Donetsk Region in the 16th–18th Centuries. *The Role of Cossacks in the History of Donetsk Region: Collection of Articles*. Department of Education and Science of Donetsk Regional State Administration, Donetsk Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education. Donetsk, pp. 5–13. [in Ukr.]
17. Pirko, V., Litvinovska, M. (2005). *Salt Industries in Donetsk Region in the 17th–18th Centuries: Historical and Economic Overview and Excerpts from Sources*. Donetsk National University, Donetsk Branch of the Shevchenko Scientific Society, Ukrainian Cultural Studies Centre. Donetsk, 136 p. [in Ukr.]
18. Pirko, V. (1992). The Population of Donetsk Region in the 16th–18th Centuries. *Chronicle of Donbas: Regional Studies Collection*. 1992. Issue 1. pp. 10–19. [in Rus.]
19. Pirko, V. (1996). *The Development of Southern Ukraine in the 16th–18th Centuries*. [A thesis for Doctor of Sciences degree in History, specialty 07.00.06]. National Academy of Sciences of Ukraine, M. S. Hrushevskyy Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies. Kyiv, 35 p. [in Ukr.]
20. Pirko, V. (1988). *The Northern Azov Region in the 17th–18th Centuries*. Kyiv, 136 p. [in Rus]
21. Saenko, R. (2002). *From the History of the Formation of the City of Mariupol*. 2nd ed., ext. Mariupol, 2002. 33 p. [in Rus.]
22. Saienko, I. (1997). *The Past of the Ukrainian Cossacks in Luhansk Region. Historical Essays*. Novoidar, 48 p. [in Ukr.]
23. Syniak, I. (2020). The Settlements of the Kalmius Palanka in the Genesis of Modern Settlements. *Essays on the History of the Development of Southern Ukraine in the 15th–18th Centuries: A Collective Monograph*. Ukrainian Institute of National Remembrance. Kyiv, pp. 227–255. [in Ukr.]
24. Shamraliuk, S. (2006). The Historical Significance of the Cossacks in the Development of the Wild Field and the Formation of the Donetsk Region. *The Role of the Cossacks in the History of the Donetsk Region: A Collection of Articles*. Department of Education and Science of the Donetsk Regional State Administration, Donetsk Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education. Donetsk, pp. 99–108. [in Ukr.]
25. Yamkova, Z. (2001). The Kalmius Palanka of the Ukrainian Cossacks: Past and Present. *Visnyk Shkhidnoukrainskoho derzhavnoho universytetu. Istorychni nauky* (Bulletin of the Eastern Ukrainian State University. Historical Sciences), No. 10 (44), pp. 41–55. [in Ukr.]

Summary

THE ISSUE OF THE DEVELOPMENT OF THE AZOV REGION
BY UKRAINIAN COSSACKS (XVI-XVIII CENTURIES)
IN MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

Serhii HUBSKYI

orcid.org/0000-0003-0203-651X

junior research fellow

of RIUS of Taras Shevchenko National University of Kyiv

The relevance of the research. The Russian Federation's full-scale aggression against Ukraine, commencing on 24 February 2022 with the goal of eradicating Ukrainian statehood and Ukrainians as a distinct ethnic group, has brought about tectonic changes in the public consciousness of the Ukrainian people, particularly in their understanding of their past. This is very important in light of the fact that Putin's Russia, in its quest to destroy Ukrainian statehood and the distinctiveness of Ukrainians as a people, is spreading propaganda myths and falsifications of Ukrainian history, in particular, seeking to legitimise its territorial claims, has once again returned to the fictitious concept of “Novorossia” — the south-eastern territories of modern Ukraine, which were supposedly settled and developed by Russians in the 16th-18th centuries, with Ukrainians having no connection to them, and these lands were given to Ukraine as a gift from the Bolsheviks in general and their leader V. Lenin in particular. Therefore, Ukrainian historians must refute, on the basis of material and immaterial sources, the groundlessness of Russian claims to southern and eastern Ukraine (“Novorossia”), the Ukrainian Donbas, the Mariupol region, Sloboda Ukraine) and other territories.

The **purpose** is to objectively analyse, from a scientific point of view, the works of Ukrainian historians of the second half of the 20th and early 21st centuries devoted to the colonisation of the Azov region (16th–18th centuries) by Cossacks and other segments of Ukrainian society that refute contemporary Russian propaganda about the precedence of Russians in the military and economic-cultural development of these territories during the specified period.

Conclusions. The historiographical analysis shows that Ukrainian researchers of the second half of the 20th and early 21st centuries have thoroughly studied the key aspects of the settlement and economic and military development of the Azov region in the 16th–18th centuries. The works of V. Pirko, V. Brekhunenko, P. Lavriv, Y. Mytsyk, R. & I. Saienko, H. Kovalchuk, Z. Yamkova, I. Syniak, S. Shamraliuk, and other scholars have recreated the dynamics of colonisation processes, described the development of guard service, crafts, fishing, and salt production, and demonstrated the leading role of the Cossacks in the defence and development of the region. Thanks to the introduction of a significant complex of archival sources into scientific circulation, imperial myths about the “ancestral Russianness” of the Azov region have been convincingly refuted. Despite this, some issues remain insufficiently researched. First of all, this concerns the detailed reconstruction of the network of Cossack winter camps, industrial centres and small

fortifications, as well as a more in-depth analysis of the socio-demographic structure of the population, migration flows, and relations with the steppe peoples.

Additional study is needed on the economic aspects of local industries and the impact of international treaties between the Muscov kingdom, the Russian Empire and the Ottoman Empire on the settlement of the region. The historiography of the issue has already formed a solid scientific basis, which makes it possible to refute Russian propaganda myths about “Novorossiya” and “Russian foundations” of the development of South-Eastern Ukraine. At the same time, the continuing public demand for the restoration of historical justice and a more profound understanding of the Ukrainian presence in the steppe borderlands necessitates further systematic research. Particularly promising are studies that combine historical science, archaeology, cartography, anthropology, and digital methods of historical space reconstruction. That is the approach that will contribute to the formation of a scientifically sound picture of the settlement and development of the Azov region by Ukrainians in the 16th–18th centuries and will become a reliable basis for countering contemporary Russian falsifications.

Keywords: Ukraine, Azov region, development, Zaporozhian Sich, Cossacks, Ukrainian historiography.